

Of verzoening mogelijk is

Referaat op het symposium ter gelegenheid van het afscheid van justitiepastor ds. Roel Knol (Haarlem, 10 april 2014)

1 Inleiding: strafrecht en justitiepastoraat in breder perspectief

Beste collega Roel, dames en heren,

Boven dit referaat staat als titel een traditionele domineesvraag: 'Of verzoening mogelijk is', deze keer als een vraag in de context van strafrecht en justitiepastoraat. De werkkring waar Roel Knol vandaag afscheid van neemt, bevindt zich grotendeels in het smalle en vaak moeilijke grensgebied van gevangenis en kerk, van strafrecht en geloof, van justitiepastoraat. Vanmiddag ga ik onder genoemde titel in op de vraag hoe pastoraat in dat grensgebied ook in de toekomst van betekenis kan blijven, en dan niet alleen voor gedetineerden en pastores, maar voor kerk en samenleving als *geheel*.

Daarbij ga ik uit van het christelijke justitiepastoraat, maar ik hoop dat ik ook justitiepastores met een andere levensbeschouwelijke achtergrond weet aan te spreken.

Gevangenis en kerk zijn instituties die tegenwoordig weinig positief in de belangstelling staan. Rond strafrecht en gevangenis hangt een sfeer van verharding en bezuiniging. Er moet strenger gestraft worden en er moet bezuinigd worden, want gevangenen zijn een kostenpost. Desnoods betalen ze kostgeld.

En de kerk? Die verdwijnt grotendeels in Nederland, dus hoe kan de kerk straks nog present zijn in dat grensgebied van gevangenis en kerk? De verbinding tussen justitie en justitiepastoraat staat dus onder druk, want pastoraat kost geld en de relevantie van kerk en geloof is allerminst vanzelfsprekend.

Om die relevantie toch te *blijven* zien, is een breder perspectief nodig waarbinnen we strafrecht en geloof bezien vanuit hun diepste intenties en vanuit hun cultuurhistorische bronnen. Misschien wordt dan toch weer duidelijk dat het maatschappelijk van groot belang is dat justitie en pastoraat elkaar vinden in een gemeenschappelijke visie en doelstelling.

Die gemeenschappelijke visie is mogelijk omdat kerk en justitie zijn gebaseerd op dezelfde fundamentele waarden, die door de eeuwen heen zijn uitgekristalliseerd in de joods-christelijke traditie. Ik illustreer dat graag aan de hand van enkele kernwaarden als basis van het strafrecht.¹

¹ Zie ook: Veldhuis, H., 'De verborgen kracht van schuldverwerking. Een Bijbels-theologische fundering van herstelgericht pastoraat', in: Iersel, A.H.M., van en Eerbeek, J.D.E. (red.), *Handboek justitiepastoraat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastoraat*, Budel 2009, 228-242.

2 *Universele gelijkwaardigheid*

Ons strafrecht is gebaseerd op de mensenrechten, zoals die zijn neergelegd in de *Universele verklaring van de rechten van de mens*. Die mensenrechten veronderstellen de onvervreembare waardigheid en gelijkheid van elk mens. Ook seculiere rechtsfilosofen erkennen dat die universele gelijkwaardigheid een inzicht is van de joods-christelijke traditie. Als gesecculariseerde opvatting vormt ze nu het fundament van alle democratische samenlevingen en het internationaal recht.

De kern van die mensvisie vinden we bij Jezus. Vanuit die kern kwam apostel Paulus tot een revolutionaire overschrijding van heel veel etnische en sociale grenzen, een revolutie die moeilijk overschat kan worden. We kennen zijn bekende uitspraak dat er 'in Christus' geen onderscheid is tussen jood en Griek, heer en slaaf, man en vrouw. Het in praktijk brengen van dat geloof is voor christenen niet gemakkelijker dan voor anderen. Het is een eeuwenlange en blijvende worsteling die ingaat tegen diepe sentimenten en etnische vooroordelen.

Op afstand gezien blijft het bijvoorbeeld onbegrijpelijk dat het zogenaamd christelijke Nederland pas in 1863, - het jaar bijvoorbeeld dat Abraham Kuyper dominee werd in Beesd -, de slavernij werd afgeschaft, achttien eeuwen na die revolutionaire woorden van Paulus.

Ons strafrecht is gebaseerd op de onvervreembare waardigheid en gelijkwaardigheid van alle mensen, zó onvervreembaar dat geen misdaad of straf die weg kan nemen. Voor christenen ligt die waardigheid verankerd in de Schepper. Wij danken onze waarde aan zijn belangeloze en blijvende liefde. Daarom hoeven wij onszelf na onze geboorte niet eerst waar te maken door welke prestatie dan ook; we hebben op voorhand al recht van bestaan, rechtvaardiging, geschonken waardigheid waarop we altijd weer mogen terugvallen, bijvoorbeeld om na schuld en boete een nieuw leven te beginnen.

Voor mij geldt als belangrijkste vraag voor de toekomst van onze samenleving of die waarde en gelijkwaardigheid van elk mens, en of de universele mensenrechten die daarop gebaseerd zijn, ook gewaarborgd blijven als ze losraken van de spirituele bronnen waaruit ze ontstaan zijn.

3 *Primaat van de individuele persoon*

De christelijke visie op de waarde en gelijkwaardigheid van elk mens is verbonden met nog andere aspecten die ook wezenlijk zijn voor het strafrecht. Bijvoorbeeld het primaat van de individuele mens boven de abstracte orde van het recht, de staat of de kosmos. Het gaat om de unieke waarde van elk individu, die tot uiting komt in de betekenis van de eigennaam en die erkend en bezegeld kan worden in de doop.

Dit inzicht komt ons nu misschien vanzelfsprekend voor, maar dat is het allerm minst. In veel antieke en oosterse religies en in veel andere levensvisies is het individu ondergeschikt aan de hogere orde van het volk, de staat, de kosmos of het goddelijke, waarin de individuele persoon ook weer verdwijnen zal als een druppel in de oceaan.

Toegesplitst op het strafrecht kunnen we vragen: Gaat het om de rechtsorde als zodanig of om het welzijn van individuele mensen, waaraan de rechtsorde dienstbaar is? Gaat het om 'law and

de order', om de staat als abstract begrip en om de machtigen die daarvan profiteren, of om het welzijn van alle individuele mensen, van arm tot rijk, van hoog tot laag?

Als we spreken over het 'de geest van de wet' die uitgaat boven de letter, dan bedoelen we dat de abstracte rechtsorde dienstbaar is aan individuele personen, die deel uitmaken van een levende gemeenschap.

4 *Vrijheid en verantwoordelijkheid*

De unieke betekenis van elk mens is verder intrinsiek verbonden met een andere aspect dat ook cruciaal is voor het strafrecht, namelijk dat mensen meer of minder aanspreekbaar zijn op hun daden. Elk mens is meer of minder vrij en daarom meer of minder verantwoordelijk. Dat 'meer of minder' is belangrijk, - belangrijk voor de strafmaat en belangrijk voor de mate van barmhartigheid.

Een groot deel van de christelijke theologie en filosofie door de eeuwen heen is gewijd aan vragen die hiermee samenhangen. Hoe zijn de individuele vrijheid en verantwoordelijkheid van de mens ingebed in zijn afhankelijkheid van God? Hoe worden die ingeperkt maar niet opgeheven door talloze factoren van omgeving, opvoeding en geschiedenis, - en hoe ook door een context van kwaad en criminaliteit waarin mensen geboren worden en waaraan ze zelf weer bijdragen?

Ook die individuele verantwoordelijkheid komt ons nu vanzelfsprekend voor, maar is dat zeker niet. In diverse culturen en religies, en ook in sommige stromingen binnen het christendom, wordt de mens gezien als een onvrij instrument van allesbepalende goden of het noodlot.

5 *Herstel en reïntegratie*

Ik vat kort samen: Elk mens is uniek en kostbaar, heeft onvervreembare waardigheid en mensenrechten. Elk mens heeft zijn of haar eigen verantwoordelijkheid, meer of minder, en mag daarop worden aangesproken.

Als dit de kernwaarden zijn die we als samenleving delen in strafrecht en geloof, dan mag je ook een gemeenschappelijke visie op de samenleving verwachten en daar de overheid op aanspreken: namelijk dat we uit zijn op een samenleving waarin mensen verantwoordelijkheid *kunnen* nemen, ook voormalig gedetineerden. En ook dat we als hele samenleving proberen bij te dragen aan hun herstel en integratie.

Als dat het brede perspectief is waarbinnen strafrecht en justitiële inrichtingen willen opereren, kan de aandacht niet eenzijdig gericht zijn op vergelding en het isoleren van daders. Dan gaat het ook van staatswege om herstel en reïntegratie, die - hoe moeizaam en beperkt ook - mogelijk zijn als de menselijke waardigheid van de dader nieuwe kansen krijgt.

Dat is een moeilijke weg, en ik weet van die zeventig procent recidive. Maar het *kàn* ook niet anders dan *moeilijk* zijn, want misdaad, vaak gecombineerd met persoonlijkheidstoornissen, is nu eenmaal moeilijk. Strafrecht en overheid zullen daarom *tóch* in moeten gaan tegen sterke

sentimenten, zoals we die bijvoorbeeld naar boven zien komen rond de vrijlating van Volkert van der G. en Benno L.

Het is terecht en belangrijk dat de positie en beleving van slachtoffers de afgelopen decennia meer erkenning heeft gekregen. Maar moeten slachtoffers zó in hun slachtofferschap bevestigd worden dat gedetineerden nergens meer terug kunnen keren in de samenleving, en reïntegratie nooit meer mogelijk is? Daders zullen dan altijd dader blijven, en slachtoffers blijven gefixeerd in hun slachtofferschap, waarmee ze zichzelf en de samenleving in gijzeling nemen.

Het maakt dus veel uit vanuit welke visie op mens en samenleving het strafrecht wordt ingericht. Geloven we nog in herstel en reïntegratie, zijn we uit op *iets* van verzoening, *iets* van genezing? Zien we een samenleving waarin mensen die groot of klein kwaad hebben gedaan kunnen terugkeren met nieuwe kansen en nieuwe verantwoordelijkheid?

Of volgen we de weg van mondige burgers die zichzelf onschuldig verklaren en daders voor altijd verbannen? Die brave burgers zullen hun eigen zonde en kwaad niet meer zien, laat staan corrigeren.

En waarom blijven o.a. christenpolitici [Arie Slob van de CU is aanwezig als andere spreker] zo stil in het huidige klimaat van strafrecht waarin de nadruk eenzijdig wordt gelegd op langere straffen en vergelding?

Als ons strafrecht gevoed blijft door de kernwaarden waaruit het is voortgekomen, is het gericht op herstel en integratie, niet als bijzaak maar als diepste intentie. En daarom zijn er bijvoorbeeld justitiepastores, en hopelijk ook politici die oog hebben voor andere motieven in het strafrecht dan alleen vergelding.

6 *Of verzoening mogelijk is*

Ten diepste hangt onze visie op de samenleving af van de vraag of we bij alle kwaad in de wereld, - ook bij het grote of kleine kwaad dat we zèlf doen -, het geloof behouden dat verzoening mogelijk is. Zijn verzoening en herstel reële opties, hoe fragmentarisch ook? Wanneer politiek en overheid eigenlijk niet meer geloven in verzoening, herstel en reïntegratie, dan krijgt het strafrecht een duister perspectief. Dan moet je daders voor altijd opsluiten; dan zijn vergelding en afschrikking de enig zinnige reflex van onze verontwaardiging. En dan is de doodstraf een serieuze mogelijkheid.

Overheid en strafrecht kunnen zelf verzoening niet tot stand brengen, maar ze kunnen er wel mee rekenen, als mogelijkheid voor de toekomst. Straf en detentie zelf kunnen verzoening niet afdwingen, want die kan alleen plaatsvinden in de open ruimte van vrije mensen die elkaar weer een nieuwe kans geven.

Daarmee raken we het hart van geloof en kerk. Is verzoening mogelijk? Ik denk daarbij niet alleen aan de verzoening met de slachtoffers, maar om te beginnen aan iets van verzoening met een deel van de samenleving waar de ex-gedetineerde welkom is, een klein netwerk waar een nieuw begin mogelijk is. De vraag naar verzoening is cruciaal, niet alleen voor de kerk maar ook voor de politiek. Als we het geloof in verzoening verliezen, kan een samenleving niet genezen.

7 Kerk en justitiepastoraat

Daar ligt een kerntaak van christenen, kerken en zoveel anderen, bijvoorbeeld in nazorg-contacten: de overtuiging praktisch vormgeven dat herstel mogelijk is, fragmentarisch maar toch. Blijven geloven in de waardigheid van mensen, als laatste bodem waarop een beetje nieuw leven gebouwd kan worden.

Justitiepastores proberen de kernwaarden van ons recht hoog te houden. Ze beamen niet alleen dat er recht moet worden gesproken, maar houden ook het besef levend dat verzoening en herstel horen bij de diepste intentie van dat recht.

De mogelijkheden van verzoening en herstel worden vaak gezien met cynisme, sowieso in het geval van moordenaars en pedofielen. Dat cynisme verziekt ook de mogelijkheden van herstel in ons eigen leven, met ons eigen grote of kleine kwaad. Dat cynisme creëert burgers die zich van geen kwaad bewust zijn, maar zich wel vaak slachtoffer voelen en het kwaad bij anderen zoeken. Ons eigen kwaad kan en mag niet gezien worden, want als dader zouden we in eigen ogen verloren zijn.

Als we die cynische weg zouden opgaan in het strafrecht, kan onze samenleving alleen maar verharderen. Justitiepastores weten - denk ik - beter dan wie ook hoe moeilijk ze zijn: verzoening, herstel, vergeving en genezing. Het zijn zulke onwaarschijnlijke opties, dat we die steeds weer moeten leren van God zelf, om het geloof in herstel levend te houden.

Het maatschappelijk belang van herstel en reïntegratie is groot. Daarom kunnen justitiepastores niet gemist worden. En ook voor kerk en samenleving houden ze het perspectief levend dat we allemaal nodig hebben: het perspectief van een samenleving die gelooft in herstel en nieuwe vrede, ondanks alles.

Justitiepastores kunnen eraan bijdragen dat kerken zich niet terugtrekken in het isolement van spiritualiteit, - dat kerken telkens ontdekken wat het sociale belang is van geloof in rechtvaardigheid, herstel en verzoening.

Veel christenen voelen zich verlegen bij traditionele woorden als 'zonde', 'schuld', 'vergeving' en 'bekering'. Vanuit hun werk kunnen justitiepastores bijdragen aan een nieuwe doordenking daarvan. Dan leren we opnieuw zien hoe onschuld en schuld, goed en kwaad, slachtoffer- en daderschap, verweven zijn in elk mensenleven.

Beste Roel, als pastor en leidinggevende heb je lang gewerkt in het grensgebied van kerk en justitiële inrichting. Ik heb van harte geprobeerd het brede perspectief van jullie werk over het voetlicht te brengen. Vandaag kan ik je niets beters wensen dan dat het justitiepastoraat eerder zal groeien dan krimpen, zowel in omvang als betekenis; en dat het in gesprek met kerk en politiek zal bijdragen aan een fundamentele bezinning op de morele fundamenten van onze samenleving.